

מדען או מיסטיקאי, פילוסוף או אומן, איש רוח או איש מעשה:

מי היה רודולף שטיינר?

"אחד המורים הגדולים של האנושות. פגישתי איתו הייתה חוויה כבירה

בחיי"

שמואל הוגו ברגמן¹

"עקבתי אחר החיים והיצירה של רודולף שטיינר באופן קבוע ועם כל

ליבי... בפגישותיי עמו הוא עשה עלי רושם בלתי נשכח."

אלברט שוויצר²

רבים מהקוראים שמעו בודאי על חינוך ולדורף או חינוך אנתרופוסופי, מעטים יודעים מי האיש העומד מאחורי זרם חינוכי זה, אדם שייסוד תנועת חינוך ולדורף היה רק חלק קטן מהגותו ויצירתו הרוחנית. רודולף שטיינר נולד בשנת 1861 בכפר קטן בשטחה של האימפריה האוסטרו-הונגרית, כיום בקרואטיה, כבן לפקיד רכבת נמוך דרג. כילד נדד עם משפחתו בין תחנות רכבת, בעקבות עבודתו של אביו, בתחום שנמצא כיום בין הונגריה ואוסטריה. באוטוביוגרפיה שכתב³ מציין שטיינר את הקשר העמוק שחווה ביחס לטבע מחד ואת המשיכה העזה שהרגיש כנער לטכנולוגיה עמה בא למגע דרך עיסוקיו של אביו מאידך.

שניות זו עברה כחוט השני דרך ילדותו ושנות נעוריו. מאז שהוא זכר את עצמו חווה שטיינר באופן טבעי לגמרי חוויות רוחניות, כך שמה שהוא כינה אחר-כך "עולם הרוח" היה פתוח לגמרי לפניו. מניסיונו המר למד שעליו להסתיר חוויות אלו מפני הוריו ומבוגרים אחרים. יחד עם זה היה הוא מוכשר ביותר בתחומים הריאליים, במיוחד במתמטיקה, כך שאביו חלם עבורו על קריירה של מהנדס. בגיל תשע הוא מצא ספר גיאומטריה זרוק בכיתתו ובמשך שבועות רבים העסיק את עצמו בשרטוט צורות, חפיפות משולשים והוכחות, "משפט פיתגורס פשוט הקסים אותי... דרך הגיאומטריה הכרתי לראשונה את האושר"⁴, כך הוא מסכם את אחת החוויות החזקות של ילדותו.

לאחר שסיים בהצטיינות את בית הספר התיכון הייתה זו בחירה מובנת מאליה להמשיך לטכניון בוינה. בלימודיו הצטיין שוב בתחומי המתמטיקה והגיאומטריה ועזר בפרנסה להוריו,

¹ מתוך מאמר שפוסם בכתב העת "גזית", 1957

² מצוטט מזיכרונותיו, Vogele, 2011, p 58

³ Steiner, 1998

⁴ Heleben, 1984, p 15

שעברו במיוחד עבורו לפרברי וינה, על ידי נתינת שיעורי עזר לתלמידים מתקשים. נטייתו האוטו-דידקטית של שטיינר באה אז לידי ביטוי כאשר בתור בחור צעיר, עוד לפני גיל 20, כבר קרא לבד את הכתבים של הפילוסופים הגרמנים הגדולים (קאנט, שופנהאור, הגל, פכטה, שלינג) והתעמק בסוגיות שונות של האידיאליזם הגרמני. כמו כן למד בעצמו לטינית ויוונית משום שרצה לקרוא את היצירות הקלאסיות הגדולות בעצמו בשפת המקור.⁵

שטיינר אומנם למד בטכניון והצטיין בתחומי המדע אבל כבר בלימודיו התחבר יותר מכל למשורר וההומניסט הגרמני הגדול י. ו. גיטה, במיוחד לכתביו המדעיים. גיטה לא התפרסם בזכות עיוניו בתחומי המדע ואלו כמעט ונשכחו בימינו⁶, שטיינר ראה בהם אלטרנטיבה רוחנית ראויה להלך הנפש החומרני ששלט בזמנו בתחומי המדע: "גיטה הוא הקופרניקוס והקפלר של העולם האורגני"⁷ טען באחד מספריו. לאחר סיום לימודיו החל לעבוד בעריכת כתביו המדעיים של גיטה, תחילה בווינה ואחר כך בארכיון גיטה-שילר בוימאר ועשה זאת במשך יותר מ-15 שנה, מגיל 21 ועד לגיל 36. רעיונותיו של גיטה המשיכו להשפיע עליו עד סוף ימיו ואת המרכז של השקפת העולם האנתרופוסופית בדורן שבשווייץ הוא בחר לכנות בשם: "גיטהנום".

את ניסיונו החינוכי רכש עוד בהיותו בווינה כאשר מייד עם סיום לימודיו החל לעבוד כמחנך-בית אצל משפחה יהודית עשירה בווינה: משפחת שפכט (Specht). הוא הכין את ארבעת ילדיהם לבחינות הכניסה למסגרות לימודים גבוהות ועבד באופן אינטנסיבי עם בנם הצעיר שהיה ילד בעל צרכים מיוחדים. אותו ילד הוסמך לאחר שנים לרפואה ומת במהלך מלחמת העולם הראשונה. שטיינר שמר על קשר חם עם בני הבית עד סוף ימיו.

בתקופת עבודתו בארכיון גיטה-שילר בוימאר חצב שטיינר את דרכו, בויכוחים בבתי קפה, בחילופי מכתבים, בדיונים עם עמיתים ובהעמקה בכתבי הוגים שונים לעבר גישתו הפילוסופית. באותה תקופה הוא פרסם שורה של ספרים, כולם בסגנון פילוסופי עם דגש על תורת ההכרה. בנוסף השלים את עבודתו לקראת תואר שלישי בפילוסופיה (יצא כספר בשם Truth and Knowledge). בספרים אלו שהחשוב ביניהם נקרא: "הפילוסופיה של החירות"⁸, ניסה שטיינר להלחם בהשקפת העולם החומרנית והפסימיסטית ששלטה בסוף המאה ה-19 אודות יכולתו של האדם להכיר את העולם ולפעול בו בחירות. לטענתו אין גבולות להכרה האנושית וכל אדם יכול

⁵ Steiner, 1998

⁶ כמה תרגומים קצרים של כתבים מדעיים אלו וכן אחרית דבר מאת טוביה ריבנר בגיטה, 1984

⁷ Hemleben, 1984. P 34

⁸ שטיינר, 1999

לפתחה ללא הגבלה. כמו כן יש ביכולתו של כל אדם להגיע למקום פנימי בו הוא פועל מתוך חופש. עבורו היה זה קריטי להוכיח באופן מחשבתי ורציונאלי את מה שאחר כך יהפוך לתורתו הרוחנית. אנו עוד נחזור למוטיב זה בהמשך.

בגיל 36, בשנת 1897, עבר שטיינר לברלין, שם פעל ויצר בכמה מישורים, הוא נתמנה לעורכו של מגזין ספרותי וכתב כעיתונאי וכמבקר לעיתונים וירחונים נוספים; שימש כמרצה לפועלים בהשתלמויות ערב במעין בית ספר לעובדים שנוסד כמה שנים קודם בברלין על ידי קליבלנכט ולא פחות חשוב, חי באינטנסיביות את חיי הבוהמה של אחת הערים התוססות של אותה תקופה. הסופר סטפן צוויג נותן תיאור שלו מאותו זמן: "בעיניו הכחות שכן כוח היפנוטי... השכלתו אדירה היתה ולעומת השכלתנו הנשענת על הספרות בלבד והיתה נהדרת ורבגונית... הפגישה עם אדם בעל כוח מגנטי כזה, דווקא בשלב המוקדם שלו... היתה עבורי מבחינת זכייה גדולה".⁹

במפנה המאות, בהיותו בן 40 החליט שטיינר לפרסם ברבים את רעיונותיו הרוחניים, שעד אז ביטא אותם באופן עקיף דרך כתבים פילוסופיים מחד ודרך ביקורת על נושאי תרבות ואמנות בעיתונים שונים מאידך. היה זה צעד שהיה כרוך באומץ והיה לו מחיר, באחת הפך שטיינר ממדען בעל שם, מבקר ספרותי מוכר ומרצה מבוקש למורה רוחני נערץ על רבים אבל גם לאיש רוח סהרורי בעיני רוב הקהילה המדעית של זמנו. שטיינר הציב את עצמו במודע כאחד מהמובילים במאבק נגד החשיבה והלך הנפש החומרניים ששלטו אז במדע ובתרבות, מאבק שילווה אותו עד סוף ימיו. הוא החל להרצות בפני חוגים בעלי אוריינטציה רוחנית בברלין והצטרף לתנועה התיאוסופית מיסודה של הלנה בלווצקי, ובמהרה נעשה לראש הענף הגרמני, הרצה בכל רחבי גרמניה על נושאים רוחניים מגוונים והוציא לאור ספרים רבים על מהותו הרוחנית של האדם, התפתחותו, קשרו לפן הנסתר של הקיום ועוד.

"בדפים הבאים קשה יהיה להפריד בין התיאורים של מהלך חיי לבין ההיסטוריה של התנועה האנתרופוסופית"¹⁰, כך מתחיל שטיינר את הפרק בספרו האוטוביוגרפי שנוגע לתקופה זו של חייו. הזהות המלאה בין דרכו של שטיינר לבין השקפת עולמו, האנתרופוסופיה, מחייבת אותנו להקדיש כמה מילים לנושא זה. שטיינר עצמו הגדיר בערוב ימיו את האנתרופוסופיה באופן הבא: "אנתרופוסופיה היא דרך של הכרה שרוצה להוביל את הרוחי שבישות האדם לרוחי שביקום"¹¹.

⁹ צוויג, 1982, עמ' 93.

¹⁰ Hemleben, 1984, p 85

¹¹ Steiner, 1982, p 14

בכתביו¹² טען שטיינר שרק על ידי התפתחות רוחנית ויצירת מה שהוא כינה "אברי חישה רוחיים" ניתן באמת להבין את האדם והעולם. לדעתו העולם המודע לתודעה הרגילה הנו רק חלק זעיר מעולם רחב בהרבה, שבו טמונות התשובות לשאלות העמוקות של הקיום האנושי. הפילוסוף שמואל הוגו ברגמן, ששמע את הרצאותיו של שטיינר וראה את עצמו בין מעריציו תיאר זאת בצורה הבאה: "שטיינר טען שכל הווייתנו הידועה... אינה אלא פרגמנטארית, שהיא קטע מהוויה יותר מקיפה... מה שאנו תופסים בחושינו, אינו אלא חלק קטנטן של ההוויה הקוסמית האמיתית בה אנו חיים"¹³. בספריו ובהרצאותיו מגיל 40 ועד מותו ניסה שטיינר לתאר ולבאר מציאות קוסמית זו.

אלא ששטיינר לא ראה את תורתו עומדת בסתירה לפרדיגמה המדעית ולכן גם כינה אותה: "מדע הרוח" (Geisteswissenschaft). מבחינתו של שטיינר, ממשיך "מדע הרוח" את הפרדיגמה המדעית שהתפתחה במערב החל מהמאה ה-15, 16, אולם הוא מרחיבה הלאה על תחומי חיים נוספים. כוונתו הייתה שניתן לעשות שימוש במתודות המדעיות גם לתחומים רוחניים או מיסטיים ושגם אותם ניתן לחקור באופן מדויק, בהיר ומדעי. כך הוא מציין לדוגמה בהקדמה לספרו "גוף, נפש, רוח":

מחבר ספר זה יודע כי כל אדם, המחייב את עמדת מדע הטבע של ימינו, ימצא כי אין הספר מכיל דבר אשר לא יוכל לקבלו. הוא יודע כי אפשר לחייב את כל הדרישות של מדע הטבע המודרני, ומתוך עצם הסיבה הזאת להצדיק את הדרך בה מתואר כאן העולם העל-חושני¹⁴.

יחד עם זה כוללים מחקריו של שטיינר ידע שנראה פעמים רבות פנטסטי ועל כך גם זכה לביקורת מצד גורמים מדעיים בתקופתו. בין השאר מדובר על ראיית האדם כישות גופנית, נפשית ורוחנית; על כך שלכל אדם יש נשמה העוברת מהלכי חיים רבים וביניהם קיום נפשי במציאות רוחית; על חוקי הגורל (הקרמה) אליהם אנו כפופים במהלך חייו, לא ככורח חיצוני אלא מתוך מעשינו אנו ורצוננו העמוק; על התפתחות העולם בראייה רוחנית ועל תפיסה קוסמית של מושג האלוהות.

שטיינר שאף ליצירת דרך רוחנית מערבית שהולמת את האדם בן זמננו. הוא היה משוכנע שהפרדיגמה המדעית-חומרנית, שהגיעה לשיאה בתקופתו, מובילה לדרך חסרת מוצא (הוא היה

¹² הספרים העיקריים הם: "גוף, נפש ורוח"; "כיצד רוכשים דעת העולמות העליונים"; "מדע הנסתר".

¹³ בהקדמה לשטיינר, 1976.

¹⁴ שטיינר, 1980, עמ' 9.

אחד מהראשונים שחזו את המשבר האקולוגי ואת פיתוח הנשק להשמדה המונית) ושיש לפתחה הלאה למימדים הומאניים-רוחניים. לדבריו בכך תלוי עתיד האנושות. בעשותו כך הוא התמודד הן עם הקהילה המדעית בת זמנו והן עם התיאוסופיה – אליה הצטרף כאמור מייד עם מפנה המאות. הראשונה ראתה בו שרלטן השנייה מורה רוחני יבש ומשמים. בפתחו דרך עצמאית בהוראתו הרוחנית התנגד שטיינר נחרצות להשפעה המזרחית ולטכניקות של מדיומיזם שהיו נהוגות בתיאוסופיה. הוא שם דגש על החשיבה הבהירה, על לימוד מעמיק של חומר אזורי ועל שיקול דעת הגיוני. דרך רוחנית משמעותית לאדם בן זמננו יכולה לדבריו לצאת רק מחיזוק של ה"אני" ולא מאיונו¹⁵.

ואכן המתחים סביב פעילותו של שטיינר כמזכיר החברה התיאוסופית הגרמנית הלכו והחריפו והגיעו לשיא כאשר מנהיגי התנועה הכריזו על ילד הודי: קרישנמורטי, כגלגולו של ישוע וכמושיע חדש (קרישנמורטי, שהפך היות מורה רוחני חשוב ומחנך גדול בזכות עצמו, התנגד לקביעה זו ופיזר את המסדר שיסדו למענו בהתבגרותו). שטיינר פרש מהחברה התיאוסופית והקים את התנועה האנתרופוסופית (1912). מאז ועד מותו בשנת 1925 פעל שטיינר ללא לאות במסגרת תנועתו להפצת רעיונותיו בניסיון להשפיע על תרבות המערב. הוא כתב יותר מ- 30 ספרים, הרצה יותר מ- 6000 הרצאות בכל רחבי אירופה והקים בדורנך שבשווייץ מרכז לתנועה האנתרופוסופית: הגטהנום.

את שנות חייו האחרונות הקדיש שטיינר להפריה של תחומי חיים רבים מתוך השקפתו הרוחנית, אמנה את חלקם: אומנות תנועה חדשה בשם "אוריתמיה"; ארכיטקטורה שמבוססת על צורות אורגאניות וזורמות; כתיבה ובימוי של מה שהוא כינה "מחזות מיסטריון" – הצגות בהם מתגלה המציאות הרוחית ביחסים בין הדמויות הפועלות; חקלאות אורגאנית וביולוגית; רפואה ברוח האנתרופוסופיה המבוססת על הישגי הרפואה המערבית אך חורגת מעבר לה בחיפוש אחר האדם הבריא והשלם וחיזוק כוחות הריפוי הטבעיים המצויים בכל אדם ולבסוף חינוך וחינוך מיוחד לאור תפיסת העולם האנתרופוסופית – חינוך ולדורף.

מייד עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה החל שטיינר בפעילות ציבורית ואפילו פוליטית – לראשונה ולאחרונה בחייו – בכדי לקדם תוכנית חברתית שהתנגדה ללאומיות העולה באירופה וראתה בהפרדה בין תחומי התרבות, הכלכלה והישות המדינית את הכיוון הנכון במציאות המודרנית¹⁶. גרמניה הייתה נתונה במשבר כלכלי וחברתי קשה לאחר התבוסה במלחמה והוא

¹⁵ ראה הקדמות בשטיינר, 1976; 1980.

¹⁶ תוכנית זו מכונה היום "חברה תלת-מגזרית", ראה גם שטיינר 1992.

ראה אפשרות לשינוי ממשי בסדרי החברה והשלטון. פעילות זו הוציאה את התנועה האנתרופוסופית לאור, דבר שלא נעלם ממתנגדיה. במסע ההרצאות האחרון של שטיינר בגרמניה בשנת 1923 הוא הותקף על ידי תומכי המפלגה הנאצית, שרק הוקמה אז במינכן, וניצל ברגע האחרון. היטלר כתב עליו בעיתון הידוע לשמצה Völklicher Beobachter: "האנתרופוסופיה היא מתודה יהודית להרס המבנה הטבעי של העמים"¹⁷, בין שאר ה"מחמאות" ששטיינר קיבל מעיתון זה: "יהודי בכל מובן וקשור לתנועה הציונית", "בעל דם לא טהור", "יהודי גליציאני"¹⁸. בהערת אגב אפשר להוסיף שכאשר עלו הנאצים לשלטון היה סגירת בתי ספר ולדורף והוצאת האנתרופוסופיה מחוץ לחוק אחד ממעשיהם הראשונים.

התנועה לשינוי חברתי לא שרדה אבל במסגרתה הרצה שטיינר בפני פועלים במפעלי תעשייה גדולים בשטוטגרט. באחד מהם, מפעל לטבק וסיגריות בשם "ולדורף-אסטוריה" שהיה שייך לאחד מחבריו ותלמידיו, אמיל מולט (Emil Molt), דיבר גם על חינוך. דבריו מצאו כנראה אוזן קשבת ולמחרת באה אליו נציגות של הפועלים וביקשה ממנו להקים בית ספר לילדיהם. בעידודו ובתמיכתו של מולט החליט שטיינר להרים את הכפפה ובספטמבר 1919 נפתח בית ספר הראשון ברוח האנתרופוסופיה עבור ילדי הפועלים בשם "בית ספר ולדורף".

מייד עם הקמתו התברר שמדובר במהפכה חינוכית: היה זה אחד מבתי הספר הראשונים שכלל בנים בנות יחדיו, שראה ברצף החינוכי, מהגן ועד סוף י"ב, ערך חינוכי, ששם את הילד עצמו במרכז המחשבה החינוכית, שהיה מכוון להישגים "פנימיים" והתפתחותיים ולא למבחני הישגים ממלכתיים, שראה בכל מורה שותף ובעל זכויות שוות ולא פקיד ממלא הוראות ולא פחות חשוב שעסק באינטנסיביות בשאלות מתודיות ודגל בשילוב אומנויות, פעלתנות, תהליכי עבודה ומלאכת יד בתהליכים לימודיים. נראה שהתקופה הייתה בשלה למהפכות חינוכיות - כמה שנים קודם הקים דיזאי את בית הספר הניסויי ליד אוניברסיטת שיקגו ומונטסורי את גן הילדים הראשון ברומא, שנתיים אחר-כך החל ניל את בית הספר הפתוח הראשון בסמרהיל. למיטב ידיעתי לא נוצרו קשרים בין שטיינר לבין ענקי החינוך הללו וספק אם הם ידעו בכלל זה מזה.

שטיינר הספיק ללוות את בית הספר הראשון במשך 5 שנים עד למותו. בתקופה זו הוא גם עזר לייסד בתי ספר נוספים בגרמניה, בהולנד, בשווייץ ובאנגליה. הוא שימש כמנהל הרשמי של בית הספר, יעץ למורים בעבודתם, פיתח תוכניות לימוד, לקח חלק בישיבות המורים והרצה עשרות הרצאות על נושאים חינוכיים בכל רחבי אירופה. לשאלה מה הוא חינוך ולדורף לא אכנס

¹⁷ Leist & Ravagli & Bader, 2001, p 36

¹⁸ שם עמ' 35.

במאמר זה¹⁹ יחד עם זה ברצוני לסיימו עם התבוננות קצרה על מצבו של חינוך ולדורף בימינו, כמעט 100 שנה לאחר יסודו. מה היו הישגיו של זרם חינוכי זה? מה היו כישלונותיו? האם בית ספר ולדורף עדיין רלוונטי? האם יש לו עדיין מה לתרום למערכות החינוך בימינו?

תנועת חינוך ולדורף צמחה מאז יסודה בתחילת המאה וכיום היא מיוצגת בכל היבשות, התרבויות והדתות באלפי גני ילדים, יותר מ – 1000 בתי ספר, עשרות מוסדות להכשרת מורים (חלקם הגדול בשילוב עם מוסדות להשכלה גבוהה ומוכרים לתארים ראשון ושני – בישראל במכללת דוד ילין בירושלים ובסמינר הקיבוצים בתל-אביב) ומאות אלפי בוגרים שיצאו ויוצאים מבתי ספר ולדורף מידי שנה. ספק אם שטיינר חזה תנועה כה גדולה וכה מגוונת. יחד עם זה השפעת חינוך ולדורף על אופי החינוך הממלכתי, אפילו בארצות בו הוא ידוע ביותר, מוכר ומוערך כמו הולנד, ארצות סקנדינביה וגרמניה, נותר להערכתי שולי. מערכות החינוך הציבורי, שנעשות יותר ויותר אחידות בהשפעת המבחנים הבין-לאומיים, משמרות ברובן חינוך הישגי ונטול השראה ורחוקות, אז כמו גם היום, מרחק רב מרוחו של חינוך ולדורף

מה יכולה אפוא להיות תרומתו של בית ספר ולדורף לעולם החינוך בימינו? אציין כמה תחומים :

שילוב אומנויות – תהליכי יצירה אומנותיים מהווים חלק חשוב מכל תהליך לימודי בבית ספר ולדורף. הם פונים לכל ילד ומטפחים את האינדיבידואלי, המקורי והייחודי. תרומתם הן לתהליכים לימודיים פורמאליים והן להתפתחות האישית של ילדים הנה מעבר לכל ספק. חינוך ולדורף יכול לשמש מקור השראה במישור זה בכל תהליך ותחום לימודי.

גישה התפתחותית – השאלה של התאמה להתפתחות, הן הכללית של כל ילדי הכיתה או השכבה והן של כל ילד באשר הוא, עומדת כבסיס במחשבה ובמעשה החינוכי בבית ספר ולדורף. מתודות ההוראה, הגישה לילד, אווירת הלימוד כל אלה עוברים שינוי ומטמורפוזה בגילאים השונים. לכך קשור גם הכבוד לכוחות הילדות, ההכרה בחשיבותם והניסיון לשמור על הילדים מפני התבגרות מוקדמת.

הערכה ומבחנים סטנדרטיים – במהלכן של יותר מ – 90 שנה הוכיח בית ספר ולדורף שניתן ללמד ילדים בצורה אומנותית ומלאת חיים, בהתאם להתפתחותם וללא הערכה מספרית, ציונים

¹⁹ יש מקורות רבים גם בעברית על חינוך ולדורף, בין השאר: אדמונדס, 2003; גולדשמידט, 2008 ופרטים יותר

ומבחנים סטנדרטיים ובכל זאת – ואולי בזכות כל זאת – להגיע להישגים לימודיים טובים ולהשתלבות הרמונית וטובה בשל הבוגרים במסגרות מגוונות של לימודים אקדמיים²⁰.

ניהול משותף – כבר עם ייסוד בית הספר הראשון ראה שטיינר בהעצמת המורה את אחד מיסודות חינוך ולדורף. הוא הגה ויישם עם מוריו דרך ניהולית של ניהול משותף, בה כל מורה הרוצה בכך מהווה חלק מצוות הניהול וכל ההחלטות נלקחות באופן דמוקרטי. מאז נוהגים לאור מודל זה, עם שינויים רבים בהתאם לתרבות המקום, כל בתי ספר ולדורף בעולם. "כל מורה צריך להיות אחראי עד הסוף ושותף מלא"²¹, אמר שטיינר, "אחרת לא נוכל לעולם לממש את עצמנו כמורים, דבר שהכרחי עבור התלמידים".

אני תקווה שישראל תוכל לשמש מודל להשפעה וללמידה הדדית בין חינוך ולדורף ובין מערכות החינוך הציבוריות.

רשימת מקורות

- אדמונדס, פ. (2003). *מבוא לחינוך ולדורף*. הומני: תל-אביב
- גולדשמידט, ג. (2008). *עולמה של הילדות*. הרדוף: הוצאת הרדוף.
- גיתה, י. ו. (1984). *פרקים*. תרגום טוביה ריבנר. פועלים והקיבוץ המאוחד: תל אביב.
- צוויג, ס. (1982). *העולם של אתמול*. זמורה-ביתן: תל אביב.
- שטיינר, ר. (1999). *הפילוסופיה של החירות*. תלתן: ירושלים.
- שטיינר, ר. (1980). *גוף, נפש, רוח*. מיכאל: תל-אביב.
- שטיינר, ר. (1976). *כיצד קונים דעת העולמות העליונים*. מיכאל: תל-אביב.
- שטיינר, ר. (1983). *מדע הנסתר*. מקרוקוסמוס: ירושלים.
- שטיינר, ר. (1992). *עיקרי הבעיה החברתית ופתרונה: הגוף החברתי התלת איברי*. מכיאל: תל-אביב

Dahlin, B. (2007). *The Waldorf School – Cultivating Humanity? A Report from an evaluation of Waldorf Schools in Sweden*. Karlstad: University Studies.

²⁰ למחקרי בוגרים של חינוך ולדורף על שאלות אלה ואחרות ראה: Dhalin, 2007; Randol & Barz, 2007

²¹ Steiner, 1980, p 10

Leist, M. Ravagli, L. Bader, H.J. (2001). *"Rassenidiale sind der Niedergang der Menschheit" - Anthroposophie und der Antisemitismus Vorwurf*. Freis Geistesleben: Stuttgart.

Vogele, W. (2011). *Der Andere Rudolf Steiner*. Futurum: Dornach.

Hemleben, J. (1984). *Rudolf Steiner*. Rowohlt: Reinbek bei Hamburg.

Randoll, D. & Barz, H. (2007). *Bildung und Lebensgestaltung ehemaliger Schüler von Rudols Steiner Schulen in der Schwiez*. Frankfurt am Main: Perter Lang.

Steiner, R. (1998). *Autobiography*. Anthroposophic Press: London.

Steiner, R. (1980). *Allgemeine Menschenkunde als Grundlage der Paedagogik*. Dornach: Rudolf Steiner Verlag.

Steiner, R. (1982). *Anthroposophische Leitsaetze*. Dornach: Rudolf Steiner Verlag.